

УДК 343.985 : 159

Ф.М. Сокиран, кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ

М.Ф. Сокиран, кандидат юридичних наук, старший науковий
співробітник, провідний науковий співробітник науково-дослідної
лабораторії з проблем експертно-криміналістичного забезпечення
діяльності ОВС Національної академії внутрішніх справ

ХАРАКТЕРИСТИКА ТАКТИЧНИХ ПРИЙОМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ У КРИМІНАЛІСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО

Розглянуто характеристику тактичних прийомів психологічного впливу. Визначено систему прийомів психологічного впливу у криміналістичній діяльності слідчого.

Ключові слова: тактичний прийом, психологічний вплив, криміналістична діяльність, криміналістична тактика.

Рассмотрена характеристика тактических приемов психологического воздействия. Определена система приемов психологического воздействия в криминалистической деятельности следователя.

The characteristic of the tactical techniques of psychological impact is discovered in the article. The system of techniques of psychological impact in the forensic activity of the investigator is determined as well.

У сучасних умовах злочинність набула широкого розмаху і стала загрозою стабільності в суспільстві, тому особливого значення набувають питання, пов'язані з удосконаленням криміналістичної діяльності розслідування злочинів. Одним із напрямів, що сприяють ефективності роботи слідчих, є оволодіння тактичними прийомами і застосування їх у криміналістичній практиці.

Працівники слідчих підрозділів під час розслідування злочинів застосовують тактичні прийоми, методи і засоби, розроблені юридичними науками, в основному криміналістикою та судовою психологією. Метою цього дослідження є надання характеристики прийомів психологічного впливу у криміналістичній діяльності слідчого, проведеної на фоні аналізу загальних тактичних прийомів, що дозволить у подальшому застосовувати їх у кожній конкретній слідчій (розшуковій) дії.

Питання про тактичні прийоми розслідування та їх систематизацію у літературі розглядають вже тривалий час, починаючи з Ганса Гросса, який наголошував, що «...праця слідчого не є мистецтвом, але є майстерною діяльністю, що складається з низки окремих дій або прийомів» [1, с. 9].

Вивченню питання тактичних прийомів розслідування приділено багато уваги у працях О.Я. Баєва, В.П. Бахіна, Л.В. Бертовського, С.М. Богомолової, О.М. Васильєва, В.Г. Гончаренка, О.А. Губської, А.В. Дулова, М.І. Єнікєєва, Г.О. Зоріна, Є.П. Іщенко, В.І. Комісарова, В.О. Коновалової, М.В. Костицького, В.С. Кузьмічова, В.Г. Лукашевича, Є.Д. Лук'янчикова, В.О. Образцова, О.Р. Ратінова, М.В. Салтевського, М.О. Селіванова, М.П. Хайдукова, Ю.В. Чуфаровського, В.Ю. Шепітька.

Спільними зусиллями вчених-криміналістів і працівників слідства розроблено тактичні прийоми розслідування, які слідчі застосовують у криміналістичній діяльності [1; 2; 3; 5; 9; 17; 18]. Певні тактичні прийоми закріплено у Кримінальному процесуальному кодексі України [14] і мають статус обов'язкових норм (як елементи слідчих (розшукових) дій). Отже, ці прийоми не втрачають своєї криміналістичної суті. Поява нової слідчої (розшукової) дії або процесуальної процедури, що раніше називалися криміналістичними прийомами і рекомендаціями, шляхом їх закріплення в законі не скасовує взаємодії криміналістичного і процесуального аспектів. На думку Р.С. Белкіна, «...від того, що певний спосіб дії став обов'язковим, він не перестав бути тактичним прийомом» [3, с. 130].

Визначаючи систему тактичних прийомів у цілому і прийомів психологічного впливу у криміналістичній діяльності слідчого зокрема, слід звернути увагу на поняття і суть власне тактичного прийому, оскільки стосовно цього питання немає єдиної думки, а таке визначення вкрай потрібне з огляду на прямий його вплив на зміст пропонованих слідчому тактичних дій. Схематично поняття прийому тлумачать у словниках як окрему дію, рух або спосіб виконання. Окремі автори за основу поняття прийому беруть організацію дії. Зокрема, О.М. Васильєв [5], В.І. Комісаров [12] та інші визначають прийоми у тактичному розумінні як рекомендації, розроблені на основі різних знань (логіки, психології, наукової організації праці), а також узагальнення слідчої практики, для правильного застосування логічних методів пізнання, формування психології стосунків слідчого з учасниками слідчих (розшукових) дій, організації планомірного розслідування злочинів у межах кримінальних процесуальних норм [1, с. 18]. Р.С. Белкін надає перевагу такій ознаці, як дія, вважаючи, що прийом — це раціональний і ефективний спосіб дії або найдоцільніша лінія поведінки у збиранні, дослідженні, оцінці та використанні доказів для розслідування злочинів і запобіганні їм [3, с. 130].

Водночас не можна погодитися з тими авторами, які трактують тактичні прийоми як діяльність, оскільки саме поняття прийому, на відміну від методу і способу, має чітко виражений характер. Тому неправильним і практично недоцільним є визначення прийому М.В. Салтевським, який викладає його в широкому розумінні як діяльність працівника органів внутрішніх справ, що відповідає принципам законності та спрямована на боротьбу зі злочинністю [16, с. 74].

З урахуванням усіх переваг і хиб пропонуємо таке визначення поняття тактичного прийому, яке без обмежень відповідає також поняттю прийому психологічного впливу в межах криміналістичної тактики: тактичний прийом — це найбільш доцільний у межах закону та етики спосіб дії слідчого, який з урахуванням певної слідчої ситуації спрямований на виконання завдань пізнання та управління у процесі розслідування.

З огляду на те, що один прийом за різних умов може модифікуватися і набувати іншого забарвлення (що є надзвичайно важливим для врахування під час практичного

розслідування), доцільним є введення у поняття прийому елементів ситуації. Загалом існує безліч ситуацій, і під час розслідування вони змінюються, а тому слідчий має знати, які саме тактичні прийоми слід застосовувати. Як свідчить слідча практика, за одних ситуацій корисними і цінними є одні тактичні прийоми, за других — інші. Слушною є думка угорського криміналіста Імре Кертеса стосовно того, що тактика завжди передбачає можливість маневрування одним із двох або більше можливих прийомів, що не суперечать нормам Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК України) з урахуванням оцінки всіх обставин кримінального провадження [11, с. 15].

Працівники-практики мають усвідомлювати, що тактичні прийоми, які вони застосовують під час розслідування, мають спиратися не лише на криміналістичну практику, а й на результати дослідження юридичної науки із цього питання.

Доволі актуальною і водночас дискусійною залишається проблема систематизації тактичних прийомів розслідування. Дотепер в основу систематизації закладають різні ознаки, властивості, положення. Крім цього, з кожним роком поповнюється арсенал тактичних прийомів розслідування. Зазначене стосується і систематизації таких тактичних прийомів, як психологічний вплив, оскільки вони є нічим іншим, як практичною реалізацією методів впливу.

Як наголошує О.О. Закатов, у криміналістиці, як і в будь-якій іншій науці, особливе значення має систематизація наукових знань [10]. Системний підхід, крім іншого, дозволяє науково-обґрунтовано класифікувати криміналістичні об'єкти, що є необхідною умовою розвитку криміналістичної науки і застосування її рекомендацій у практичній криміналістичній діяльності.

Як свідчить аналіз, рекомендації щодо систематизації тактичних прийомів розслідування, які пропонують вчені, визначені в дещо ширшому аспекті, ніж той, у якому проводиться це дослідження, а саме: йдеться про психологічний вплив, його тактичні прийоми. Проте, оскільки психологічний вплив є складовою частиною й елементом тактики, що мають самостійне або допоміжне тактичне значення, доцільно розглядати питання його систематизації в контексті розроблених у подальшому систем тактичних прийомів.

О.М. Васильєв пропонує таку класифікацію тактичних прийомів, яка ґрунтується на:

- науковій організації праці (планування, розміщення і використання людських ресурсів, застосування методів дослідження матеріальних обставин, взаємозв'язок слідчих дій і оперативно-розшукових заходів);
- логіці (як результат, слідча версія);
- використанні знань з психології (встановлення психологічного контакту, аналіз позиції та свідчень учасників слідчих дій, допомога допитуваним особам у відновленні в пам'яті забутих фактів і правильного відтворенні раніше сприйнятих подій, фактів, психологічний вплив на допитуваних осіб для подолання їх негативної позиції у разі неправдивого свідчення) [5, с. 10—20].

Зазначена класифікація в цілому охоплює майже всі сфери слідчої діяльності, а точніше, процес розслідування. Прийоми психологічного впливу в межах цього дослідження не розглядаються. Дослідження стосується лише аналізу групи тактичних прийомів, що ґрунтуються на знаннях з психології, до яких належить і психологічний вплив на допитуваних осіб з метою подолання їх негативної позиції під

час надання неправдивих свідчень. І хоча, на думку О.М. Васильєва, зазначений вплив слід розуміти як окремий тактичний прийом [4], проте його не можна вважати таким через те, що він є структурним елементом у системі прийомів психологічного впливу, який можна і треба «розкласти» на окремі прийоми психологічного впливу.

С.Ю. Якушин за основу класифікації тактичних прийомів бере спрямованість у збиранні доказової інформації та класифікує їх на п'ять груп:

- виявлення і збирання доказової інформації;
- фіксація доказової інформації;
- перевірка, аналіз і оцінка одержаної доказової інформації;
- використання одержаної доказової інформації під час подальшого розслідування;
- безпосередня робота з доказовою інформацією.

Ця система тактичних прийомів дає змогу в цілому згрупувати всі прийоми, проте потребує деталізації, бодай в обсязі тих з них, які найчастіше трапляються і застосовуються у слідчій практиці.

На потребі працівників слідства у систематизованих конкретних рекомендаціях щодо застосування психологічного впливу під час розслідування наголошує Н.А. Гранат, яка зазначає, що для полегшення роботи слідчого під час цілеспрямованого психологічного впливу та підготовки до нього доцільно розробити збірки, в яких викласти поширені та ефективні методи такого впливу [6, с. 43]. Це позбавить слідчого власноруч шукати прийоми, які вже існують на практиці, і дозволить модифікувати ті варіанти, які він знайде у збірці. Про потребу в такій допомозі та у спеціальному навчанні прийомам психологічного впливу висловилися понад 200 опитаних слідчих. Більшість слідчих не використовують прийоми психологічного впливу саме через брак рекомендацій щодо їх застосування.

М.П. Хайдуков підтримує думку І.Є. Биховського стосовно класифікації тактичних прийомів психологічного впливу та поділу їх на чотири групи, які спрямовані на:

- приховування намірів слідчого відносно мети впливу;
- створення в учасників досудового слідства уявлення про майже повну поінформованість слідчого стосовно обставин учиненого злочину і наявність доказів, що викривають злочинця;
- створення у певного учасника досудового слідства уявлення про те, що інші учасники надали правдиві свідчення;
- виявлення прихованих об'єктів та осіб, які переховуються.

Водночас М.П. Хайдуков додає до цієї класифікаційної системи ще одну групу прийомів, спрямованих на створення в учасників досудового слідства уявлення про недостатню поінформованість слідчого стосовно відомостей, що є достатніми як для викриття в неправді несумлінних учасників, так і для розслідування злочину в цілому [17, с. 64].

Запропонована І.Є. Биховським і доповнена М.П. Хайдуковим система тактичних прийомів психологічного впливу в цілому прийнятна і корисна для практичного використання, хоча й має загальний характер і потребує деталізації та роз'яснення тактико-психологічної суті як груп тактичних прийомів, так і окремих прийомів, що є їх складовими.

Як свідчать результати аналізу юридичної літератури і криміналістичної практики, на цей час у кримінальному провадженні не існує повної, послідовної, максимально наближеної до потреб криміналістичної практики в сучасних умовах системи прийомів психологічного впливу.

З урахуванням поглядів вчених-криміналістів, процесуалістів, психологів, а також даних криміналістичної практики існує спроба сформулювати та визначити зміст системи прийомів психологічного впливу, яку можна рекомендувати слідчому [8].

Слід зазначити, що за межі цієї системи потрібно вивести імператив: за будь-яких обставин спочатку вживають всіх засобів переконання, і лише тоді — примусу (якщо в цьому виникає потреба).

Прийоми психологічного впливу в системі доцільно поділити на окремі блоки: естетичний, процесуальний, етичний, тактико-криміналістичний, психологічний (наведені назви певною мірою є умовними і відображають не єдину, а основну зону впливу, головний акцент, головне навантаження, яке вони несуть). Зрозуміло, що зазначені блоки мають у цілому фіксований психологічний зміст, у свою чергу, кожний з них містить окремі елементи інших блоків. Наприклад, естетичний блок, певним чином впливаючи на особу, на яку він спрямований психологічно, водночас містить окремі елементи інших блоків — етичного і тактико-криміналістичного. Слід також зазначити, що блоки доцільно розміщувати саме в такій послідовності, але це зовсім не означає, що в певних випадках неможливі їх перестановки.

З метою розуміння ролі певної послідовності блоків слід навести їх зміст.

До естетичного блоку належить:

- культура поведінки слідчого;
- зовнішній вигляд слідчого;
- інтер'єр службового приміщення;
- стан оргтехніки;
- ознайомлення осіб (з посиланням на закон) з їх правами, обов'язками, відповідальністю, порядком проведення і значенням певних слідчих (розшукових) дій.

Цей блок покликаний формувати в осіб, які спілкуються зі слідчим, почуття поваги як до слідчого, так і до установи, в якій він працює, завдяки зовнішнім ознакам (одяг, обличчя, інтер'єр тощо), культурі мовлення та поведінці. Цілком зрозуміло, що неголене обличчя, неохайний одяг, захарашений паперами письмовий стіл, низький мовний рівень, брутальна поведінка слідчого негативно впливають на створення потрібних психологічних умов для нормального спілкування і можуть легко налаштувати співрозмовника на зневажливе, іронічне ставлення як до самого слідчого, так і до всього, що він робить. І навпаки, наявність позитивних естетичних чинників у спілкуванні створює надійний психологічний фон для одержання ефективних результатів слідчої (розшукової) дії.

Процесуальний блок передбачає:

- попередження про кримінальну відповідальність за надання неправдивих показань і за відмову від них (стосується свідка, потерпілого);
- роз'яснення правових наслідків поведінки на слідстві підозрюваних осіб;
- суворе дотримання слідчим норм кримінального процесуального законодавства;

– повідомлення осіб — учасників слідчої (розшукової) дії про застосування під час слідчої (розшукової) дії науково-технічних засобів, роз'яснення принципу їх дії.

Отже, прийоми цього блоку характеризують чітко і навіть у певному сенсі підкреслене (іноді з нотками урочистості) виконання слідчим процедури слідчої (розшукової) дії, передбаченої КПК України. Тут не може бути жодних скорочень і спрощень, а тим паче, порушень. Безумовно, не може бути й бездушного шаблону, казенщини, що відштовхують. Процесуальний ритуал з елементами психологічного впливу на певну особу має виконуватися бездоганно. Це створює атмосферу діловитості, взаємної поваги до закону, переконаності в тому, що у слідчого немає іншої мети, як служіння закону, встановлення об'єктивної істини розслідуваної події.

До прийомів психологічного впливу *етичного блоку* належить:

– дотримання слідчим під час проведення слідчої (розшукової) дії норм етики й моралі;

– тактовність, доброзичливість, увічливість, уважність до людей, які причетні до розслідування;

– шанобливе ставлення до честі й гідності, здоров'я та майна осіб, з якими спілкується слідчий у кримінальному провадженні.

Цей блок прийомів певною мірою завершує фонову частину системи психологічного впливу і передбачає бездоганне дотримання норм етики службового спілкування, ввічливості, чесності, розумної офіційності, неупередженості тощо. Дотримання цих норм має бути доволі суворим, оскільки кримінальне судочинство — найбільш уразливий з морально-етичного боку ланцюг людських стосунків, у межах якого може бути оголошено вирок. Принагідно слід зазначити, що стало поганою традицією в органах досудового розслідування звертатись до підозрюваних на «ти». Це нібито необразливе відхилення від норм етики свідчить про упередженість (навіть підсвідому) і необ'єктивність, що серйозно шкодить нормальному перебігу слідства. Цю традицію потрібно без зволікань і рішуче викоринити.

Тактико-криміналістичний блок прийомів містить:

– переконання;

– виявлення злочинної обізнаності (психологічний експеримент щодо визначення злочинної обізнаності);

– раптовість;

– створення видимості обізнаності слідчого (перебільшена, применшена);

– часткове повідомлення інформації, якою володіє слідчий;

– використання суперечностей у свідченнях осіб, які фігурують у кримінальному провадженні;

– використання суперечностей між свідченнями та іншими наявними доказами;

– повідомлення результатів експертиз;

– оголошення всього обсягу доказової інформації;

– повідомлення певних відомостей для переконання особи в неминучості розкриття вчиненого злочину;

– пред'явлення речових доказів;

– словесну розвідку;

– психологічну підготовку особи до наступної слідчої (розшукової) дії;

- відтворення для допитуваної особи фрагментів звуко-, відеозапису окремих епізодів або фактів злочину, що розслідується;
- повторне проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Цей блок є сукупністю прийомів психологічного впливу за допомогою чітко визначеної позиції слідчого в цій ситуації, переконання у доцільності (або потребі) говорити правду, визначення послідовності пред'явлення доказів, місця і часу проведення певної слідчої (розшукової) дії, виявлення високого професіоналізму в застосуванні окремих криміналістичних актів тощо.

Психологічний блок містить прийоми впливу за допомогою використання психологічної сфери людини, а саме:

- надання психологічної допомоги шляхом нагадування, активізації мислення і пам'яті для відновлення, відтворення раніше сприйнятих фактів;
- стимулювання позитивних якостей особи;
- спонукання особи до певних вчинків і дій шляхом активізації її емоцій та почуттів;
- стимулювання пригадування забутих обставин особами, які проходять у справі, за допомогою асоціацій суміжності, схожості, протилежності, місця, часу, перегляду (відображення в пам'яті забутого);
- подолання хиб відтворення сприйнятого;
- відновлення асоціативних зв'язків шляхом нагромадження або збудження слідів афектів, спонукання до збудження пережитих емоцій, моторних реакцій, образів, що зафіксовані у підсвідомості;
- відтворення обставин сприйняття;
- зосередження уваги особи;
- активізацію установок у емоційно-вольовій сфері.

Наведена система прийомів психологічного впливу та їх характеристика, звісно, не є безперечними, але вони, на нашу думку, можуть стати певною організаційною основою в застосуванні психологічного впливу у криміналістичній діяльності слідчого.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Баев О.Я.* Тактика следственных действий : учеб. пособ. / О.Я. Баев. — М. : Юрлитинформ, 2013. — 456 с.
2. *Бахин В.П.* Тактика — профессионализм и мастерство в общении : учеб. пособ. / В.П. Бахин. — К. : Изд-во Семенко Сергея, 2006. — 116 с.
3. *Белкин Р.С.* Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории / Р.С. Белкин. — М. : Юрид. л-ра, 1987. — 272 с.
4. *Васильев А.Н.* Психология допроса при расследовании преступлений / А.Н. Васильев, Л.Н. Карнеева. — М. : Юрид. л-ра, 1970. — 148 с.
5. *Васильев А.Н.* Тактика отдельных следственных действий / А.Н. Васильев. — М. : Юрид. л-ра, 1981. — 112 с.
6. *Гранат Н.А.* Критерии законности и допустимости целенаправленного психологического воздействия / Н.А. Гранат // Тактические приемы допроса и пределы их использования. — М., 1980. — С. 43—46.
7. *Гросс Г.* Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Репринтное издание 1908 года / Г. Гросс ; науч. ред. В.В. Крылов. — М. : ЛексЭст, 2002. — 1088 с.

8. Гончаренко В.Г. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві / В.Г. Гончаренко, Ф.М. Сокиран. — К. : Укр. акад. вн. справ, 1994. — 48 с.

9. Гончаренко В.Г. Критерії допустимості психологічного впливу на досудовому слідстві / В.Г. Гончаренко, С.В. Гончаренко // Вісник Академії адвокатури України. — 2010. — № 3. — С. 107—116.

10. Закатов А.А. Ложь и борьба с нею / А.А. Закатов. — Волгоград : Нижневолжское кн. изд-во, 1985. — 192 с.

11. Кертес И. Тактика и психологические основы допроса / И. Кертес. — М. : Юрид. л-ра, 1966. — 164 с.

12. Комиссаров В.И. Научные, правовые и нравственные основы следственной тактики / В.И. Комиссаров. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980. — 124 с.

13. Комиссаров В.И. Криміналістическа тактика: історія, сучасний стан і перспективи розвитку / В.И. Комиссаров. — М. : Юрлітінформ, 2009. — 192 с.

14. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

15. Кузьмічов В.С. Криміналістичний аналіз розслідування злочинів / В.С. Кузьмічов. — К. : НАВСУ; НВТ «Правник», 2000. — 450 с.

16. Салтевский М.В. Этические аспекты тактики следственных действий в условиях дальнейшего укрепления законности / М.В. Салтевский // Укрепление законности в деятельности следователей в свете Конституции СССР : тез. выст. на науч.-прак. конф. — М. : Изд-во Всесоюз. ин-та по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1979. — С. 74—76.

17. Хайдуков Н.П. Тактико-психологические основы воздействия следователя на участвующих в деле лиц / Н.П. Хайдуков. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1984. — 124 с.

18. Шепитько В.Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике / В.Ю. Шепитько. — Харьков, 1995. — 200 с.